

Marek Wojnar*

Miejsce Stepana Bandery w ukraińskiej polityce pamięci w latach 2014-2019

The place of Stepan Bandera in the Ukrainian politics of memory in 2014-2019

Abstract: The following paper covers the topic of Stepan Bandera's place in the Ukrainian politics of memory in 2014-2019. Inspired by the narrowest of the definitions of the politics of memory proposed by Lech Nijakowski, I conducted a analysis of Ukrainian central and local authorities' actions relating to the figure of Stepan Bandera. Among the sources that were used there are documents of various Ukrainian authorities, including the Verkhovna Rada, the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Ukrainian Institute of National Remembrance (UINR) and local governments. I also analysed the public statements of Ukrainian politicians who held the positions of President, Prime Minister, Chairman of the Verkhovna Rada or ministers regarding how they referred to the figure of Bandera. I have analogously analysed the statements made by Volodymyr Viatrovyh, President of the UINR. The materials from the Ukrainian local media helped to trace the actions taken towards the figure of Bandera at the local government level. The qualitative analysis showed that Bandera played a noticeable but not at all key role in the Ukrainian politics of memory in the period under study. The leader of nationalism was described in the category of ethnocentrism, but at the same time the number of actions relating to his figure taken by the authorities was relatively small. The main qualitative change is the fact that the Bandera's politics of memory went beyond Galicia and Volhynia. In the period under study, several dozen Bandera streets appeared in Central Ukraine, Bukovina and Transcarpathia, and 2019 was proclaimed the "Year of Bandera" in the Zhytomyr Region.

Keywords: Ukraine, ukrainian politics of memory, ukrainian nationalism, Stepan Bandera

Streszczenie: Niniejszy artykuł dotyczy miejsca Stepana Bandery w ukraińskiej polityce pamięci w latach 2014-2019. Inspirując się najwęższą spośród definicji polityki pamięci zaproponowanych przez Lecha Nijakowskiego, przeprowadziłem analizę działań przedstawicieli ukraińskich władz centralnych i lokalnych odnoszących się do postaci Bandery. Wśród wykorzystanych źródeł

* Marek Wojnar – dr, Instytut Studiów Politycznych PAN, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7639-8321>, e-mail: marek.wojnar@isppan.waw.pl.

znalazły się dokumenty rozmaitych ukraińskich organów władzy, m.in. Rady Najwyższej, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy, Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej (UIPN), organów władzy samorządowej. Przeanalizowałem też publiczne wypowiedzi ukraińskich polityków, sprawujących w latach 2014-2019 funkcje prezydenta, premiera, przewodniczącego Rady Najwyższej lub ministrów pod kątem tego, czy odnosiły się one do postaci Bandery. W analogiczny sposób przeanalizowałem wypowiedzi prezesa UIPN Wołodymyra Wjatrowycza. Materiały ukraińskich mediów lokalnych pomogły prześledzić działania podejmowane wobec postaci Bandery na poziomie samorządowym. Przeprowadzona analiza jakościowa pokazała, że Bandera odgrywał zauważalną, lecz bynajmniej nie kluczową rolę w ukraińskiej polityce pamięci w badanym okresie. Lider nacjonalizmu opisywany był w kategorii etnocentryzmu, zarazem ilość działań odnoszących się do jego postaci, a podejmowanych przez organy państwa była stosunkowo niewielka. Za główną zmianę jakościową należy uznać wyjście polityki pamięci o Banderze poza Galicję i Wołyń. W badanym okresie na Ukrainie Centralnej, Bukowinie i Zakarpaciu pojawiło kilkadziesiąt ulic Bandery, a rok 2019 został ogłoszony „Rokiem Bandery” na terenie obwodu żytomierskiego.

Słowa kluczowe: Ukraina, ukraińska polityka pamięci, ukraiński nacjonalizm, Stepan Bandera

Wstęp

Stepan Bandera jest niewątpliwie jedną z najbardziej rozpoznawalnych, a jednocześnie budzących największe kontrowersje postaci w ukraińskiej historii – w pewnym stopniu wpłynęła na to jego droga życiowa. W latach 30. Bandera został jednym z czołowych działaczy Krajowej Egzekutywy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów, a następnie jej przywódcą. W tej roli zasłynął organizacją szeregu zamachów, spośród których największy rozgłos miało zabójstwo ministra spraw wewnętrznych Polski Bronisława Pierackiego w czerwcu 1934 r. Za ten zamach został skazany na karę śmierci, zamienioną jednak na mocy amnestii na dożywocie, zaś wybuch II wojny światowej umożliwił mu w ogóle opuszczenie więzienia. Szybko zaczął przejawiać ambicje przywódcze. Doprowadziło to w 1940 r. do rozłamu w OUN na dwie frakcje: banderowców i melnykowców. Większa i bardziej radykalna grupa opowiedziała się po stronie Bandery, reszta po stronie Andrija Melnyka. Obie frakcje liczyły na odbudowę państwa ukraińskiego we współpracy z III Rzeszą. Banderowcy byli bardziej dynamiczni. Zaraz po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej 30 czerwca 1941 r. z inicjatywy Bandery i bez porozumienia z Niemcami ogłoszono „akt odnowienia państwa ukraińskiego”. Nie zgodziwszy się na niemieckie żądania cofnięcia aktu, Bandera trafił do więzienia, a następnie do obozu w Sachsenhausen, który opuścił dopiero w 1944 r. Od tego czasu przebywał na emigracji

w Niemczech, kierując jedną z frakcji OUN. W październiku 1959 r. zginął z rąk sowieckiego agenta Bohdana Staszyńskiego w Monachium. Ten możliwie najkrótszy życiorys Bandery pokazuje potencjał mitologizacji jego postaci: był więziony przez Polaków i Niemców, został zabity przez Sowietów. Potencjał ten wzmacnia historia jego rodziny: jego dwaj bracia zginęli w Auschwitz, ojca zabiło NKWD, a siostry deportowano na Syberię. Z kolei inne elementy życiorysu Bandery budzą kontrowersje. Mowa tu o jego fanatyzmie, działalności terrorystycznej, kooperacji z III Rzeszą czy antysemityzmie¹. Wreszcie obciążany jest też odpowiedzialnością za wydarzenia, na które nie miał realnego wpływu. Powołana z inicjatywy frakcji banderowskiej OUN Ukraińska Powstańcza Armia przeprowadziła czystkę etniczną ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej. W następstwie tych wydarzeń zginęło około 100 tys. osób, a polscy historycy są skłonni określać te wydarzenia mianem ludobójstwa². Ukraińską partyzantkę potocznie nazywano banderowcami i termin ten wykorzystywany jest do dziś.

Kiedy po rewolucji 2013-2014 r. państwo ukraińskie podjęło działania skierowane na uznanie narodowo-wyzwoleńczej roli OUN i UPA, powszechne stały się zarzuty dotyczące tzw. „banderyzacji” Ukrainy. Mowa tu o poglądzie, zgodnie z którym Stepan Bandera jawił się centralną postacią w polityce pamięci pomajdanowej Ukrainy. Taką interpretację głosiła nie tylko rosyjska propaganda, wykorzystująca ją w wojnie informacyjnej przeciwko Ukrainie, lecz również czołowi politycy rządzącego w Polsce Prawa i Sprawiedliwości. Najpierw w lutym 2017 r. w wywiadzie dla „Gazety Polskiej” lider PiS Jarosław Kaczyński powiedział, że poinformował prezydenta Petra Poroszenkę, iż Ukraina nie wejdzie z Banderą do Europy³. W lipcu tegoż roku niemal identyczne oświadczenie w wywiadzie dla tygodnika „wSie-

- 1 Ponieważ latem 1941 r. Bandery nie było w Ukrainie, nie można go uznać za bezpośrednio winnego zbrodni na Żydach popełnionych wówczas przez ukraińskich nacjonalistów, chociaż w maju tego roku brał udział w przygotowaniu antyżydowskich instrukcji OUN-B, por. G. Rosoliński-Liebe, *Bandera. Faszyzm, ludobójstwo, kult. Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty*, Warszawa 2018, s. 278-290.
- 2 G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011, s. 450-457.
- 3 *Prezes PiS: Powiedziałem prezydentowi Poroszence wprost, z Banderą do Europy nie wejdziecie*, Dziennik.pl, 07.02.2017, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/542073,jaroslaw-kaczynski-ukraina-usa-parasol-atomowy.html> [20.03.2020].

ci” wygłosił ówczesny szef MSZ Witold Waszczykowski⁴. Te wypowiedzi dodatkowo skłaniają do przeprowadzenia analizy dotyczącej miejsca Bandery w ukraińskiej polityce pamięci w latach 2014-2019⁵. Pomajdanowy okres, w którym obowiązki prezesa Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej (UIPN) pełnił Wołodymyr Wjatrowycz, a funkcję prezydenta sprawowali wprawdzie Ołeksandr Turczynow (jako p.o.), a następnie Petro Poroszenko, charakteryzował się zwrotem w kierunku narracji narodowej i nacjonalistycznej⁶. Tak więc pytanie o rolę i miejsce przywódcy ukraińskich nacjonalistów w polityce pamięci Ukrainy pośrednio jest pytaniem również o stosunek pomiędzy tymi narracjami.

W niniejszym artykule skoncentrowałem się na roli odgrywanej przez przywódcę OUN-B w polityce pamięci organów państwa ukraińskiego: prezydenta, rządu, Rady Najwyższej, UIPN, władz lokalnych. Oprócz analizy konkretnych działań, próbowałem prześledzić wypowiedzi prezydenta, premierów, ministrów oraz prezesa UIPN odnoszące się do postaci lidera OUN-B. Nie interesował mnie szerszy obraz Bandery w środkach masowego przekazu, publicystyce czy w powstałych w tym okresie filmach. Z tego powodu w artykule posłużyłem się pojęciem polityki pamięci w wąskim rozumieniu. Bliższe mi było ujęcie Lecha Nijakowskiego, który twierdził, że mowa

- 4 Waszczykowski dla „wSieci” o stosunkach polsko-ukraińskich: *Nasz przekaz jest bardzo jasny: z Bandery do Europy nie wejdziecie*, wPolityce.pl, 03.07.2017, <https://wpolityce.pl/polityka/347083-waszcykowski-dla-wsieci-o-stosunkach-polsko-ukraińskich-nasz-przekaz-jest-bardzo-jasny-z-bandera-do-europy-nie-wejdziecie> [20.03.2020].
- 5 Wcześniejszy okres w sposób wyczerpujący (aczkolwiek nie wolny od tendencyjności w interpretacjach) omówił G. Rossoliński-Liebe, *Bandera. Faszyzm, ludobójstwo, kult...*, s. 685-790.
- 6 Dokładną cezurą początkową dla UIPN jest 25 marca 2014 r. (objęcie funkcji prezesa przez W. Wjatrowycza), dla pozostałych aktorów 23 lutego 2014 r. (zwycięstwo Euromajdanu). Za cezurę końcową uznaję 20 maja 2019 r. dla prezydenta Ukrainy (złożenie funkcji przez P. Poroszenkę), 29 sierpnia 2019 r. dla rządu (dymisja gabinetu W. Hrojsmana) i Rady Najwyższej (pierwsze posiedzenie parlamentu IX kadencji) oraz 18 września 2019 r. dla UIPN (dymisja W. Wjatrowycza). W przypadku władz lokalnych przyjmuję najszerszą z wymienionych cezur chronologicznych. Pojęcia narracji narodowej i nacjonalistycznej z pewnymi modyfikacjami zapożyczam od H. Kasjanowa. Obie narracje opierają się na wizji ekskluzywnego etnosu, charakteryzującego się homogenicznością kulturową i etniczną, również obie obejmują pozytywną pamięć o OUN i UPA – jednakże tylko dla narracji nacjonalistycznej stanowi ona element centralny. Ponadto narracja narodowa jest podatna na łączenie z sowiecko-nostalgiczną (przykładem może być akcentowanie udziału Ukraińców w Armii Czerwonej), H. Kasjanov, *Past continuous: Istorychna polityka 1980-h-2000-h rokov: Ukraïna ta susydy*, Kyïv 2018, s. 28-31 [Г. Касьянов, *Past Continuous: Історична політика 1980-х-2000-х років: Україна та сусіди*, Київ 2018, s. 28-31].

tu o „wszelkich intencjonalnych działaniach polityków lub urzędników, mających formalną legitymizację, których celem jest utrwalenie, usunięcie lub redefinicja określonych treści pamięci społecznej”⁷. Zarazem zdecydowałem się nie ograniczać do opisu działań mających jasną „formalną legitymizację”, z uwagi na problematyczność dokonywania rozróżnienia działań urzędników i polityków jako organów władzy oraz jako osób prywatnych (ten problem pojawia się zwłaszcza w przypadku ich wypowiedzi w mediach społecznościowych). Wykorzystywany w tekście termin „etnocentryzm” rozumiałem za Markiem Czyżewskim jako sposób wyjaśnienia zbrodni z nienawiści z odwołaniem do argumentacji zgodnej z wymogami grupowej (etnicznej) lojalności. Wobec własnych „hate crimes” etnocentryzm stosuje osłaniający głos „zewnątrzny”, względem cudzych rygorystyczny moralnie głos „wewnętrzny”⁸.

Omówienie roli odgrywanej przez Bandereę w ukraińskiej polityce pamięci w latach 2014-2019 wymaga zarysowywania szerszych tendencji w rozwoju ukraińskiej polityki pamięci w tym okresie. Te tendencje określał UIPN, podczas gdy działania innych organów państwa były najczęściej reaktywne wobec podejmowanych przez Instytut. Nowi pracownicy UIPN, którzy wraz z W. Wjatrowyczem przyszedli do Instytutu w marcu 2014 r., wywodzili się głównie z Centrum Badań Ruchu Narodowo-Wyzwoleńczego (CDWR), organizacji pozarządowej, skupiającej uwagę na badaniach historii OUN i UPA. Publikacje Centrum charakteryzowała narracja narodowa i nacjonalistyczna (z akcentem na nacjonalistyczna) oraz skłonność do pomijania niewygodnych tematów z historii powyższych organizacji⁹. Ten fakt może tłumaczyć próbę wpisania przez UIPN narracji nacjonalistycznej w szerszą „politykę pamięci narodowej”¹⁰. Polityka ta miała kilka zasadniczych kierunków, które dość dobrze określają przygotowane

7 L. Nijakowski, *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008, s. 44.

8 M. Czyżewski, *Debata na temat Jedwabnego oraz spór o „politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 133.

9 H. Kas’ianov, *Past continuous...*, s. 172; G. Motyka, *Nieudana książka*, „Nowa Europa Wschodnia” 2012, nr 2, s. 100.

10 M. Wojnar, „Wywiad z Wołodymyrem Wjatrowyczem przeprowadzony w ramach projektu «Kultury historyczne w procesie przemian, uzgadnianie pamięci historii i tożsamości we współczesnej Europie Środkowej i Wschodniej»” (projekt Narodowego Centrum Nauki, kierownik projektu – dr hab. Tomasz Stryjek, prof. ISP PAN), 09.04.2018 [w zbiorach autora].

przez UIPN, a przyjęte 9 kwietnia 2015 r. przez Radę Najwyższą, ustawy memorialne. Przewidywały one otwarcie dostępu do archiwów sowieckich służb specjalnych, zmianę formy upamiętnienia zwycięstwa nad nazizmem w II wojnie światowej (już nie w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej), dekomunizację przestrzeni publicznej oraz uznanie na poziomie państwowym „bojowników o niepodległość Ukrainy”. Ostatnia z ustaw przewidywała uznanie członków OUN (w tym Stepana Bandery) i UPA. Obejmowała jednak również działaczy państwowych i wojskowych okresu ukraińskiej rewolucji (1917-1921), czy przedstawicieli ruchu dysydenckiego¹¹.

Poszczególne inicjatywy państwowych aktorów polityki pamięci łączyły się z przypadającymi w tym okresie rocznicami. Spośród nich za najważniejsze należy uznać wydarzenia związane ze 100-leciem początku ukraińskiej rewolucji (2017) oraz 85. rocznicą Wielkiego Głodu (2018). Uwagę poświęcono również 100. rocznicy powstania Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (2018), wydarzeniom związanym z 80-leciem Ukrainy Karpackiej (2018-2019) czy 75. rocznicą rozpoczęcia działań zbrojnych UPA (2018). Do postaci samego Bandery odnieść można dwie daty o znacznie mniejszym znaczeniu, a mianowicie 75. rocznicę Aktu odnowienia państwa ukraińskiego (2016) oraz 110-lecie urodzin lidera OUN-B. Niemniej, jak zobaczymy, ogniskowały one pewne inicjatywy dotyczące tej postaci¹².

1 Przychylny dystans: Bandera w polityce pamięci władz centralnych

Cechą charakterystyczną ukraińskiej polityki jest mniejsza niż w Polsce uwaga przywiązywana przez głównych graczy politycznych do zagadnień polityki pamięci. Ukraińskie partie polityczne rządziej traktują działania w sferze pamięci jako instrument do osiągnięcia „właściwej” interpretacji przeszłości, która może posłużyć do ustanowienia sprawiedliwego ładu we współczesności. Częściej unikają nawiązywania do tych zagadnień, a jeżeli je podejmują, to na ogół z pobudek

11 H. Kas'ianov, *Past continuos...*, s. 306-319.

12 Kończąc ten wstęp, chciałem podziękować prof. Tomaszowi Strykowski (ISP PAN/Collegium Civitas) za uwagi do wstępnej wersji niniejszego tekstu.

pragmatycznych i bieżących (np. dążąc do mobilizacji pewnych segmentów elektoratu przed wyborami)¹³. Jednocześnie różne partie instrumentalizują odmienne warianty narracji historycznych: narodową, nacjonalistyczną, sowiecko-nostalgiczną. W latach 2014-2019 najważniejsze urzędy w państwie objęli politycy wywodzący się z formacji skłonnych do uznania narodowego (UDAR¹⁴, Batkiwszczyna, Front Ludowy, Blok Petra Poroszenki) lub nacjonalistycznego (Swoboda) wariantu ukraińskiej pamięci. Ponieważ narracja narodowa, a w jeszcze większym stopniu nacjonalistyczna, obejmuje postać Bandery, można było się spodziewać, że pojawią się działania skierowane na uhonorowanie tej postaci.

Nazwiska Stepana Bandery próżno jednak szukać w dekretach wydanych przez prezydenta Ukrainy w badanym okresie, podobnie jak w publicznych wypowiedziach p.o. prezydenta Ołeksandra Turczynowa i prezydenta Petra Poroszenki. Można je natomiast odnaleźć w postanowieniach ukraińskiego parlamentu. W grudniu 2018 r. Rada Najwyższa przyjęła zestawienie dat, które miały być uroczyste obchodzone w roku 2019. Wśród 147 pozycji znalazła się 110. rocznica urodzin Bandery, który został określony jako „czołowy działacz i teoretyk ukraińskiego ruchu narodowyzwoleńczego”¹⁵. Oprócz rocznicy urodzin Bandery, siedem dat odnosiło się do historii OUN i UPA. Inna inicjatywa ustawodawcza dotyczyła przywrócenia Banderze tytułu „Bohatera Ukrainy”. Grupa deputowanych Frontu Narodowego i Bloku Petra Poroszenki chciała, aby Rada Najwyższa zwróciła się do prezydenta z propozycją ponownego nadania liderowi OUN-B tego odznaczenia¹⁶, co argumentowano tym, że „Bandera stał się uosobie-

- 13 Odwołując się do typologii aktorów polityki pamięci, zaproponowanej przez M. Bernharda i J. Kubikę, można stwierdzić, że na Ukrainie – w porównaniu z Polską – mniejszą rolę odgrywają skłonni do wchodzenia w konflikty pamięci wojownicy (*mnemonic warriors*), a większą unikający ich abnegaci (*mnemonic abnegators*), M. Bernhard, J. Kubik, *A Theory of the Politics of the Memory*, [w:] *Twenty Years after Communism. The Politics of Memory and Commemoration*, red. M. Bernhard, J. Kubik, Oxford – New York 2014, s. 12-15.
- 14 Ukraiński Demokratyczny Alians na rzecz Reform.
- 15 «Pro vidznachennia pam'iatnykh dat i iuvileiv u 2019 rotsi». Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 18.12.2018, nr 2654-VIII, Zakonodatstvo Ukrainy, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-19> [20.03.2020] [«Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році». Постанова Верховної Ради України від 18.12.2018, № 2654-VIII, Законodatstvo України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-19>, 20.03.2020].
- 16 «Pro zvernennia do Prezydenta Ukrainy shchodo prysvoiennia zvan'ia Heroia Ukrainy Banderi Stepanu Andriiovichu (posmertno)». Proekt postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy, 05.12.2018,

niem i symbolem walki o niepodległość Ukrainy”. Inicjatywa ta jednak upadła. W wystąpieniach Andrija Parubija jako przewodniczącego Rady Najwyższej nazwisko Bandery pojawiło się tylko raz: otwierając w kwietniu 2017 r. ekspozycję „Tydzień Płastu – ukraińskiego skautingu”, wspominał on, że do płastunów należeli też Bandera i Roman Szuchewycz¹⁷.

Kolejnym aktorem polityki pamięci jest rząd. Nie udało mi się dotrzeć do żadnych informacji o działaniach albo wypowiedziach premierów Aresenija Jaceniuka i Wołodymyra Hrojsmana, które odnosiłyby się do Bandery. Spośród ministerstw, które mają stosunek do polityki pamięci, pewne wzmianki na temat lidera OUN-B można odnaleźć na stronach MSZ oraz Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy (MOiN). Działania MSZ były głównie reaktywne. W sierpniu 2014 r. resort potępił zbezczeszczenie grobu Bandery w Monachium¹⁸. Cztery lata później w reakcji na ponowne sprofanowanie mogiły lidera OUN-B minister spraw zagranicznych Pawło Klimkin zaproponował ponowne pochowanie prochów Bandery na Ukrainie w specjalnie stworzonym Panteonie Bohaterów¹⁹. Z kolei w lipcu 2017 r. w odpowiedzi na wyżej wspomnianą wypowiedź W. Waszczykowskiemu MSZ wezwało ambasadora Jana Piekłę, którego poinformowano o konieczności „bardziej wyważonego podejścia polskiej klasy politycznej do wrażli-

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65070 [20.03.2020] [«Про звернення до Президента України щодо присвоєння звання Героя України Бандері Степану Андрійовичу (посмертно)». Проект постанови Верховної Ради України», 05.12.2018, <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=65070&pf35401=471632>, 20.03.2020].

- 17 Verkhovna Rada Ukrainy, *Holova Verkhovnoi Rady Ukrainy A. Parubii vidkryv ekspozytsiiu «Tyzhden Plastu – ukrains'koho skautynhu» z nahody 105-i richnytsi Natsional'noi skauts'koi orhanizatsii Ukrainy*, Novyny, <https://rada.gov.ua/news/Top-novyna/143132.html> [20.03.2020] [Верховна Рада України, Голова Верховної Ради України А. Парубій відкрив експозицію «Тиждень Пласту – українського скаутингу» з нагоди 105-ї річниці Національної скаутської організації України, Новини, <https://rada.gov.ua/news/Top-novyna/143132.html>, 20.03.2020].
- 18 Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy, „Stenohrama brifingu Rechnyka MZS Ukrainy Ie. Perebynosa”, 19.08.2014, <https://mfa.gov.ua/news/1238-brifing-v-mzs> [20.03.2020] [Міністерство закордонних справ України, „Стенограма брифінгу Речника МЗС України Є. Перебийноса”, 19.08.2014, <https://mfa.gov.ua/news/1238-brifing-v-mzs>, 20.03.2020].
- 19 Ukrinform, *Ukraini treba stvoryty Panteon heroiv, de perepohovaiut' prah Bandery – Klimkin*, Suspil'stvo, 17.10.2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2560427-v-ukraini-treba-stvoriti-panteon-geroiv-de-perepohovaut-prah-banderi-klimkin.html> [20.03.2020] [Українформ, *Україні треба створити Пантеон героїв, де перепоховують прах Бандери – Клімкін*, Суспільство, 17.10.2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2560427-v-ukraini-treba-stvoriti-panteon-geroiv-de-perepohovaut-prah-banderi-klimkin.html>, 20.03.2020].

wych kwestii historycznych²⁰. Działania podjęło też MOiN. 16 lipca 2016 r. minister oświaty i nauki Lidia Hrynewycz podpisała instrukcję *O zatwierdzeniu programu nauczania dla 10 i 11 klasy* (zmiany zostały zainicjowane przez UIPN). Nazwisko Bandery pojawia się dwukrotnie w temacie *Ukraina w latach II wojny światowej 1939-1945*. Ponieważ sąsiaduje ono z pojęciami pozytywnie wartościującymi działalność ukraińskich nacjonalistów: „opór okupantom”, „ukraiński ruch wyzwoleńczy”, można sądzić, że autorzy programu nauczania spodziewali się, iż nauczyciele będą przekazywać uczniom informacje o Banderze z etnocentrycznego punktu widzenia. W programie zadeklarowano też rozszerzenie treści nauczania związanych z aktem odnowienia państwa ukraińskiego²¹. Na stronie MOiN można również odnaleźć wypowiedź poprzednika Hrynewycz, Serhija Kwita, który w grudniu 2015 r. w czasie powitania uczestników XIV krajowego zjazdu Płastu zaznaczył, że ta organizacja harcerska uformowała Banderę.

Także przedstawiciele innych resortów odnosili się do lidera OUN-B. Wicepremier w rządzie Hrojsmana Pawło Rozenko wypowiadał się o Banderze w lutym 2018 r. w kontekście pytań związanych z liderem ukraińskiego nacjonalizmu, jakie otrzymywały osoby starające się o Kartę Polaka. Wicepremier nazwał takie działania niedopuszczalnymi²². Natomiast Wjaczesław Kyrylenko, również wi-

- 20 Ministerstvo zakordonnyh sprav, „Komentar MZS Ukrainy u зв'язku z vyslovliuvanniamy ministra zakordonnyh sprav Respubliki Pol'shcha shchodo Ukrainy”, 05.07.2017, <https://mfa.gov.ua/news/58459-komentra-mzs-ukrajini-u-zvjazku-z-vislovlyuvannyami-ministra-zakordonnih-sprav-respubliki-polyshha-shhodo-ukrajini> [20.03.2020] [Міністерство закордонних справ, „Комментар МЗС України у зв'язку з висловлюваннями Міністра закордонних справ Республіки Польща щодо України”, 05.07.2017, <https://mfa.gov.ua/news/58459-komentra-mzs-ukrajini-u-zvjazku-z-vislovlyuvannyami-ministra-zakordonnih-sprav-respubliki-polyshha-shhodo-ukrajini>, 20.03.2020].
- 21 Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, „Z ts'oho navchal'noho roku starshoklasnyky navchatymut'sia za novymy prohramamy z istorii Ukrainy”, 11.08.2016, <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2016-08-11-z-czogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istoriyi-ukrajini> [20.03.2020] [Міністерство освіти і науки України, „З цього навчального року старшокласники навчатимуться за новими програмами з історії України”, 11.08.2016, <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2016-08-11-z-czogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istoriyi-ukrajini>, 20.03.2020].
- 22 UNIAN, *Rozenko prokomentuvav isnuvannia pytan' pro Banderu dlia otrymannia ukraintsiamy «karty poliaka»*, Polityka, 23.02.2018, <https://www.unian.ua/politics/10018199-rozenko-prokomentuvav-isnuvannya-pitan-pro-banderu-dlya-otrimannya-ukrajincyami-karti-polyakza.html> [20.03.2020] [УНІАН, *Роженко прокоментував існування питань про Бандеру для отримання українцями «карти поляка»*, Політика, 23.02.2018, [Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej • 18 \(2020\) • Zeszyt 2](https://www.unian.ua/politics/10018199-rozenko-proko-</div><div data-bbox=)

cepremier w tym rządzie, w lutym 2019 r. wziął udział w otwarciu wystawy w Narodowym Muzeum Historii Ukrainy, poświęconej 90. rocznicy powstania OUN, gdzie powiedział: „Wielu z nas pamięta, jak «banderowcami», OUN, imionami Bandery, Stećki, Konowalca, straszono ludzi [...]. Ale teraz, dzięki wysiłkom wielu uczciwych ludzi, imię banderowców, imię Stepana Bandery jest odnowione nie tylko w pamięci ludzkiej, ale i na poziomie ustawodawczym”²³. Do postaci lidera OUN-B odnosili się też kierownicy resortów niemających wiele wspólnego z realizacją polityki pamięci. Minister ochrony zdrowia Ukrainy Ulana Suprun w sierpniu 2017 r. na festiwalu muzycznym „Bandersztat” w Rowańcach (obwód wołyński) mówiła, że podczas podejmowania decyzji w sprawie reformy służby zdrowia pracownicy resortu zadają sobie pytanie: „What would Bandera do?”²⁴. Kilka razy na temat Bandery wypowiedział się minister infrastruktury Wołodymyr Omelian. W październiku 2017 r. zapowiedział odnowienie „drogi do Bandery” (chodziło o remont drogi biegnącej do wsi Stary Uhrynów, w której urodził się lider OUN-B)²⁵. Niecały rok później w rozmowie z lwowską telewizją NTA przyznał, że na jego biurku znajdują się popiersia Bandery i Piłsudskiego²⁶. Z kolei w styczniu 2019 r. wziął udział w marszu z pochodniami w Kijowie z okazji 110. rocznicy urodzin przywódcy OUN-B.

mentuvav-isnuvannya-pitan-pro-banderu-dlya-otrimannya-ukrajincjami-karti-polyakza.html, 20.03.2020].

- 23 Ukrain's kyj instytut natsional'noi pam'iaty, „V istorichnomu muzei vidkrilasy vystavka do 90-richchia OUN”, <https://old.uinp.gov.ua/news/v-istorichnomu-muzei-vidkrilasy-vistavka-do-90-richchya-oun> [20.03.2020] [Український інститут національної пам'яті, „В історичному музеї відкрилася виставка до 90-річчя ОУН”, <https://old.uinp.gov.ua/news/v-istorichnomu-muzei-vidkrilasy-vistavka-do-90-richchya-oun>, 20.03.2020].
- 24 Volyns'ki novyny, *Znyshchyty «sovok» u medytsyni: Uliana Suprun na «Bandershtati»*, Novyny, 05.08.2017, <https://www.volynnews.com/news/health/znyshchyty-sovok-u-medytyni-uliana-suprun-na-bandershtati/> [20.03.2020] [Волинські Новини, *Знищити «совок» у медицині: Уліана Супрун на «Бандерштаті»*, Новини, 05.08.2017, <https://www.volynnews.com/news/health/znyshchyty-sovok-u-medytyni-uliana-suprun-na-bandershtati/>, 20.03.2020].
- 25 V. Omelyan, Wpis na Facebooku z 25 października 2017 r., <https://www.facebook.com/volodymyr.omelyan/posts/10155291977163439> [20.03.2020].
- 26 Telekanal NTA, „Volodymyr Omelian – hist' «Aktsentu» iz Tetianoiu lurkevych”, 17.07.2018, <https://www.facebook.com/NTAchannel/videos/728312300840281/?v=728312300840281> [20.03.2020] [Телеканал НТА, „Володимир Омелян – гість «Акценту» із Тетяною Юркевич”, 17.07.2018, [dhttps://www.facebook.com/NTAchannel/videos/728312300840281/?v=728312300840281](https://www.facebook.com/NTAchannel/videos/728312300840281/?v=728312300840281), 20.03.2020].

Pewne działania odnośnie do postaci Bandery podjął Państwowy Komitet Telewizji i Radia Ukrainy. Dwie poświęcone mu książki zostały nominowane do Nagrody Prezydenta Ukrainy „Ukraińska książka roku” w 2015 r. w kategorii „Za znaczny wkład w rozwój ukraińoznawstwa”. Mowa tu o pracach Mykoły Posiwynycza *Stepan Bandera* oraz Hałyny Horbasewycz *Stepan Bandera: liudyna i mif*²⁷. Jednocześnie Komitet podjął działania skierowane na obronę pamięci lidera OUN-B przed atakami ze strony aktorów rosyjskiej polityki pamięci. Na mocy jednego z postanowień zabroniono rozpowszechniania na Ukrainie książki Aleksandra Siewiera *Bandera i Banderowszczyzna*²⁸.

Przeanalizowanie działań organów państwowych związanych z postacią Bandery pozwala na uznanie ich za niespójne i stosunkowo nieliczne. Ponadto część z nich (jak w przypadku MSZ) miała charakter reakcji na działalność innych aktorów polityki pamięci. Równocześnie należy zauważyć pojawienie się pewnej liczby pozytywnych wypowiedzi na temat Bandery, jakie padły z ust czołowych ukraińskich polityków. Częściowo można to tłumaczyć tym, że w latach 2014-2019 w elitach ukraińskiej władzy obecni byli politycy pochodzący z Galicji (A. Parubij, W. Omelan, L. Hrynewycz) czy diaspory (U. Surpun), gdzie pozytywna pamięć o Banderze jest zjawiskiem dość powszechnym.

2 „Banderyzacja” Ukrainy? Przywódca OUN-B w polityce pamięci UIPN

Bardzo ważną rolę w strukturze ukraińskiej polityki pamięci w latach 2014-2019 odgrywał Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej. Jego rola nie wynikała jednak (podobnie jak w Polsce) z rozbudowanej struk-

- 27 Derzhavnyi komitet telebachennia i radiomovlennia Ukraïny, „Perelik knyzhkovykh vydan’, dopushchennykh na zdobuttia Premii Prezydenta Ukraïny «Ukraïns’ka knyzhka roku» za 2015 rik”, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=126712&cat_id=88996 [20.03.2020] [Державний комітет телебачення і радіомовлення Украïни, „Перелік книжкових видань, допущених на здобуття премії Президента Украïни «Українська книжка року» за 2015 рік”, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=126712&cat_id=88996, 20.03.2020].
- 28 Derzhavnyi komitet telebachennia i radiomovlennia Ukraïny, „Spysok vydan’ antyukraïns’kogo spriamuvannia”, 09.07.2015, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=125335&cat_id=99055 [20.03.2020] [Державний комітет телебачення і радіомовлення Украïни, „Список видань антиукраїнського спрямування”, 09.07.2015, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=125335&cat_id=99055, 20.03.2020].

tury i finansowania instytucji, gdyż w omawianym okresie był ciągle niewielką jednostką z relatywnie skromnym budżetem²⁹. Nie posiadała pionu lustracyjnego, dopiero pod koniec badanego okresu zaczęto organizować oddziały regionalne (pierwszy w Charkowie w czerwcu 2019 r.) i zapowiedziano stworzenie archiwum. Znaczenie UIPN związane było zatem nie z potęgą instytucji, lecz z ogólnie niewielką rangą polityki pamięci dla władz państwa ukraińskiego. Sytuacja ta tworzyła pewną przestrzeń dla działań Instytutu, dzięki czemu zyskał on realny wpływ na ukraińską politykę pamięci. Dodatkowo sprzyjała temu dynamiczna osobowość jego prezesa W. Wjatrowycza. W badanym okresie UIPN prowadził politykę pamięci wobec postaci Bandery poprzez organizację konferencji, wydawanie zaleceń dla szkół, przygotowywanie wystaw czy materiałów edukacyjnych. Wreszcie o linii działania UIPN świadczą poszczególne wypowiedzi W. Wjatrowycza.

Z konferencji przygotowanych przez UIPN tylko jedna była związana ze Stepanem Bandera: zorganizowane 29-30 czerwca 2016 r. sympozjum „Ukraiński ruch wyzwolenczy lat dwudziestych–pięćdziesiątych: idea państwowości i jej realizacja”. Konferencja ta została zwołana z okazji 75. rocznicy aktu odnowienia państwa ukraińskiego, w których to wydarzeniach Bandera odegrał niepoślednią rolę. Do tego samego wydarzenia UIPN nawiązał w 2016 r., wydając *Metodyczne rekomendacje dla szkół ogólnokształcących odnośnie do obchodów dni pamięci w ramach roku państwowości Ukrainy*³⁰. Zalecenie dotyczące święto-

29 Pod koniec 2016 r. na posadach państwowych w UIPN pracowało 36 osób. W 2018 r. jego budżet wynosił niemal 63 mln hrywien, co przekładało się na 8,2 mln złotych (dla porównania – w tym samym roku budżet polskiego IPN wynosił 363 mln złotych). Należy jednak zaznaczyć, że w omawianym okresie finansowanie rosło szybko, bo w 2015 r. wynosiło zaledwie 8,7 mln hrywien (1,5 mln złotych), H. Kas'ianov, *Past continuous...*, s. 145; Ukraiński instytut natsional'noi pam'iaty, „Zvit holovy Ukrain's'koho instytutu natsional'noi pam'iaty za 2018 rik”, https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/zvit_golovi_2018_skan.pdf [20.03.2020] [Український інститут національної пам'яті, „Звіт Голови Українського інституту національної пам'яті за 2018 рік”, https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/zvit_golovi_2018_skan.pdf, 20.03.2020]; T. Stryjek, *Hipertrofia polityki pamięci w III RP i jej konsekwencje od roku 2015*, „Zoon Politikon” 2017, nr 8, s. 102-103.

30 Ukraiński instytut natsional'noi pam'iaty, „Metodychni rekomendatsii dlia zahal'noosvitnykh navchal'nykh zakladiv do vidznachennia pam'iatnykh dat u roku derzhavnosti Ukrainy”, <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-dlya-zagalnoosvitnykh-navchalnykh-zakladiv-do-vidznachennia> [20.03.2020] [Український інститут національної пам'яті, „Методичні рекомендації для загальноосвітніх навчальних закладів до відзначення пам'ятних дат у року державності України”, <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-dlya-zagalnoosvitnykh-navchalnykh-zakladiv-do-vidznachennia>, 20.03.2020].

wania 30 czerwca 1941 r. musiało się wiązać z aktualizacją etnocentrycznego obrazu lidera OUN-B.

Informacje o Banderze znalazły się na kilku wystawach zorganizowanych przez UIPN. Najczęściej poruszano jego związek z aktem odnowienia państwa ukraińskiego, a także podkreślano represje, jakim Niemcy poddali Bandere i jego braci. Takie treści zademonstrowano na wystawach *Ukraińska druga wojna światowa* (2016), *UPA. Odpowiedź nieugiętego narodu* (2017) oraz *Triumf człowieka. Mieszkańcy Ukrainy, którzy przeszli przez nazistowskie obozy koncentracyjne* (2018). Informacja o rewolucyjnej działalności Bandery w II RP pojawiła się na wystawie *Ukraina i Polska. 100 lat sąsiedztwa*. Porównano tam działalność OUN i Organizacji Bojowej PPS. Więcej uwagi liderowi OUN-B poświęcono na wystawie *Czynnik wolności*, odnoszącej się do trzech postaci-symboli oporu antyrosyjskiego: Iwana Mazepy, Symona Petlury oraz właśnie Bandery. Autorzy wystawy podjęli próbę wyobrażenia sobie, jak wyglądałyby dziś facebookowe profile każdej z tych osób.

Spośród wszystkich filmów na kanale YouTube UIPN w badanym okresie Banderze poświęcono jeden minutowy filmik, przygotowany na Dzień Obrońcy Ojczyzny w październiku 2019 r. (a więc na 110. rocznicę urodzin Bandery). Film ma charakter apologetyczny, a lider OUN został w nim określony jako „symbol naszej wolności”. Nazwisko Bandery czterokrotnie pojawiło się też w pytaniach zamieszczonych w edukacyjnej grze planszowej *UPA. Odpowiedź nieugiętego narodu*. O roli, jaką w narracji UIPN odgrywał lider OUN, wiele mówi książka *Wojna i mif. Nieznana II wojna światowa 1939-1945*. Chociaż praca demaskuje sowieckie mity, to przy okazji niekiedy utrwała mity nacjonalistyczne. Postaci Bandery poświęcono w niej kilka rozdziałów. Autorzy słusznie wykazują, iż lider OUN-B nigdy nie dowodził UPA, a także że Trybunał w Norymberdze nie potępił ukraińskich nacjonalistów. Słuszna jest również polemika z twierdzeniem, że Bandera i Szuchewycz byli agentami niemieckich służb specjalnych, choć należy też skonstatować pominięcie aspektu rzeczywistej ideowej fascynacji ukraińskich nacjonalistów III Rzeszą³¹.

31 *Viina i mif. Nevidoma druha svitova*, red. O. Zinchenko, V. V'iatrovych, M. Maiorov, Kharkiv 2016, s. 128-134, 168-172, 211-213 [*Війна і міф. Невідома друга світова*, red. О. Зінченко, В. В'ятрович, М. Майоров,

Ponieważ kształt polityki UIPN był w ogromnym stopniu kształtowany przez Wołodymyra Wjatrowycza, warto przeanalizować jego wypowiedzi poświęcone Stepanowi Banderze. Ogółem było ich kilkadziesiąt i pojawiły się zarówno w mediach (m.in. UNIAN, Radio Swoboda, Ukraińska Prawda), jak i portalach społecznościowych (głównie Facebook). Można podzielić je na dwie kategorie: odnoszące się do przywódcy OUN-B jako postaci historycznej oraz odnoszące się do miejsca Bandery w ukraińskiej polityce pamięci. W grudniu 2018 r. w wywiadzie dla Radia Swoboda Wjatrowycz przekonywał: „Dla mnie Bandera jest naprawdę bohaterem narodowym. To typowy rewolucjonista narodu zniewolonego, jeden z przywódców ruchu wyzwolenczego, podobny do takich przywódców, jak Józef Piłsudski, Menachem Begin, Michael Collins”³². Prezes UIPN sprzeciwiał się również zarzutom pod adresem Bandery o kolaboracjonizm czy jego bezpośredni udział w zbrodniach na Żydach. Wyłaniający się z wypowiedzi prezesa UIPN obraz lidera OUN-B jako postaci historycznej, mimo ogólnego charakteru, był etnocentryczny i nie odbiegał od tego zaprezentowanego przez Wjatrowycza dekadę wcześniej w artykule *Stepan Bandera: stare i nowe mity*³³.

Mniej jednoznaczna była rola, jaką Bandera – zdaniem Wjatrowycza – powinien odgrywać w polityce pamięci. Przede wszystkim prezes UIPN podkreślał, że przywracanie Banderze odznaczenia „Bohatera Ukrainy” jest niewłaściwe, a sam tytuł to relikwyt epoki sowieckiej³⁴. Ciekawy był też jego stosunek do idei powołania prospektu Bandery w Kijowie: Wjatrowycz popierał ten pomysł, ale jednocześnie twierdził, że nie w każdym mieście musi istnieć ulica Bandery, bo powtarzanie sowieckiego doświadczenia z ulicami Lenina jest niewłaściwe³⁵. Wreszcie

Харків 2016, s. 128-134, 168-172, 211-213].

32 D. Shurkhalo, *Volodymyr V'iatrovych pro Brezhnieva, Banderu ta zvan'nia Heroia Ukrainy*, Radio Svoboda, <https://www.radiosvoboda.org/a/29645278.html> [20.03.2020] [Д. Шурхало, *Володимир В'ятрович про Брежнєва, Бандеру та звання Героя України*, Радіо Свобода, 09.12.2018, <https://www.radiosvoboda.org/a/29645278.html>, 20.03.2020].

33 V. V'iatrovych, *Stepan Bandera: mify stari ta novi*, [w:] *Strasti za Banderoiu*, red. I. Hrytsak, T. S. Amar, Kyiv 2010, s. 50-64 [В. В'ятрович, *Степан Бандера: міфи старі та нові*, [w:] *Страсті за Бандерою*, red. Я. Грицак, Т. С. Амар, Київ 2010, s. 50-64].

34 D. Shurkhalo, *Volodymyr V'iatrovych pro Brezhnieva...*

35 M. P'ietsukh, *Volodymyr V'iatrovych: Nazyvaiuchy vulytsi Banderoiu, my ne povynni povtoriuvaty radians'kyi dosvid z Leninym*, *Ukraińs'ka Pravda*, 21.07.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/07/21/7115252/> [20.03.2020] [М. П'єцух, *Володимир В'ятрович: Називаючи вулиці*

prezes UIPN podkreślał, że o ewentualnym potępieniu lidera OUN-B powinni decydować sami Ukraińcy, a nie Rosja, Polska czy Izrael³⁶.

Analizując wypowiedzi Wjatrowycza, należy pamiętać, że był on (i jest) aktywnym użytkownikiem serwisów społecznościowych. Jak sam przekonywał, jego wypowiedzi na Facebooku stanowią wyraz jego prywatnych poglądów, nie reprezentują zaś stanowiska UIPN, które znajduje wyraz na stronie Instytutu³⁷. Pytanie, czy rzeczywiście można oddzielić jedno od drugiego, pozostaje otwarte. Nie ulega natomiast wątpliwości, że wpisy Wjatrowycza na Facebooku miały znacznie ostrzejszy charakter niż wypowiedzi dla portali internetowych czy rozgłośni radiowych. Dotyczyło to również wystąpień poświęconych przywódcy OUN-B. Komentując np. decyzję okręgowego sądu administracyjnego w Kijowie o unieważnieniu decyzji dotyczącej przemianowania prospektu Moskiewskiego na prospekt Bandery w czerwcu 2019 r. (sąd apelacyjny cofnął później tę decyzję), Wjatrowycz pisał: „Ludzie, którzy uruchomili ten proces, bardzo się mylą, Bandera stanie się początkiem ich końca. On – goły drut, po którym płynie napięcie woli narodowej. Dlatego lepiej go nie dotykać”³⁸.

Bandera w polityce pamięci UIPN opisywany był w sposób etnocentryczny. Jednocześnie stanowił tylko jeden z elementów narracji nacjonalistycznej, która była realizowana przez Instytut w ramach szerszej narracji narodowej. Niewykluczone, że wywodzący się z CDWR działacze UIPN chcieli nadać roli Bandery, a także OUN i UPA, większego znaczenia, jednakże napotkali dwie przeszkody o charakterze strukturalnym. Po pierwsze, choć finansowanie UIPN szybko rosło, to ciągle było dość skromne. Po drugie, postać Bandery była nie do zaakceptowania dla mieszkańców wschodniej i południowej Ukrainy (o czym dalej). Te dwa ograniczenia spowodowały, moim zdaniem, że rola lidera OUN-B w *realpolitik* UIPN pozostawała daleka od centralnej.

Бандерою, ми не повинні повторювати радянський досвід з Ленінім, Українська Правда, 21.07.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/07/21/7115252/>, 20.03.2020].

36 V. Viatrovych, „Bandera iak mirylo samodostatnosti”, 12.02.2019, <https://www.unian.ua/society/10443264-bandera-yak-mirilo-samodostatnosti.html> [20.03.2020] [B. В'ятрович, „Бандера як мірило самодостатності”, 12.02.2019, <https://www.unian.ua/society/10443264-bandera-yak-mirilo-samodostatnosti.html>, 20.03.2020].

37 M. Wojnar, „Wywiad z Wołodymyrem Wjatrowyczem...”.

38 V. Viatrovych, Wpis na Facebooku z 26 czerwca 2019 r., <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10214536268219935> [20.03.2020].

3 „Zdobywanie” centralnej Ukrainy: działania władz samorządowych, ulice, pomniki

Poczynając od odzyskania przez Ukrainę niepodległości, aż do 2013 r. politykę pamięci odnośnie do Stepana Bandery prowadzono głównie na poziomie lokalnym w dwóch regionach Ukrainy Zachodniej: w mniejszym stopniu na Wołyniu (obwody wołyński i rówieński), w większym w Galicji (obwody lwowski, iwanofrankowski i tarnopolski). O ile ulice Bandery znajdowały się we wszystkich pięciu obwodach, to pomniki (z jednym wyjątkiem³⁹) były porozrzucane na obszarze trzech ostatnich. Także inne działania odnoszące się do Bandery podejmowały władze samorządowe na terenach położonych na zachód od Zbrucza. Po rewolucji 2013-2014 r. doszło tu do pewnych zmian: najważniejsza polegała na tym, że odgórna dekomunizacja przestrzeni publicznej otworzyła przestrzeń do wyjścia narracji nacjonalistycznej za Zbrucz. Jednocześnie to wyjście prowokowało niekiedy konflikty pamięci.

Z pewnością najistotniejsze decyzje samorządów odnosiły się do ustanowienia 2019 r. „Rokiem Stepana Bandery”. Takie decyzje w drugiej połowie 2018 r. podjęły w lipcu Żytomiarska, a następnie w grudniu Lwowska Rada Obwodowa (tu upamiętniono nie tylko Bandere, lecz również OUN) i wreszcie Tarnopolska Rada Miejska. Władze lokalne apelowały również do prezydenta o przywrócenie liderowi OUN odznaczenia „Bohatera Ukrainy”. We wrześniu 2017 r. taki apel wystosowała Lwowska Rada Miejska, a trzy miesiące później – Czerniowiecka Rada Obwodowa.

Memorializacja postaci lidera OUN-B odbywała się także przez ustanawianie jego pomników i nadawanie ulicom jego imienia. Nowe pomniki lidera OUN-B powstały w Śniatyniu (2015), we wsi Niżne (2019) w Galicji, a także w Młynowie (2016) i Dubnie (2016) na Wołyniu⁴⁰. W innych miejscowościach też podjęto starania, aby takie pomniki ustanowić w przyszłości. Inicjatywy takie pojawiły się w 2016 r. w Rów-

39 Na niemal czterdzieści pomników Bandery na Wołyniu znajdował się jeden (chodzi o ustanowiony w 2012 r. pomnik w Zdołbunowie).

40 M. Pechenyk, N. Ulynets', M. Drapak, *Bandera na piedestali: skil'ky naspravdi v Ukraini pam'iatnykiv providnyku OUN (infohrafika)*, *Dyvys.info*, 15.10.2016, <https://dyvys.info/2016/10/15/bandera-na-pyedestali-skilky-naspravdi/> [20.03.2020] [M. Печеник, Н. Улинець, М. Драпак, *Бандера на п'єдестали: скільки насправді в Україні пам'ятників провіднику ОУН (інфографіка)*, *Дивись.info*, 15.10.2016, <https://dyvys.info/2016/10/15/bandera-na-pyedestali-skilky-naspravdi/>, 20.03.2020].

nem i w 2017 r. w Chmielnickim (w tym ostatnim miejscu prace już się rozpoczęły). W Żytomierzu przygotowania do wzniesienia pomnika Bandery trwają od połowy 2018 r. Co jakiś czas powraca również temat budowy pomnika lidera OUN-B w Łucku. Kamień węgielny pod ten monument położono już w 2008 r., jednak od tego czasu prace jeszcze się nie rozpoczęły. Wznoszenie niektórych pomników Bandery zostało zainicjowane przez osoby prywatne bądź organizacje społeczne, lecz w zdecydowanej większości są realizowane z funduszy samorządowych. Ustanowienie w badanym okresie zaledwie czterech pomników nie potwierdza tezy o „banderyzacji” Ukrainy. Zdecydowanie więcej monumentów pochodzi z czasów, gdy funkcję prezydenta sprawowali Wiktor Juszczenko i Wiktor Janukowycz (po trzynaście).

W analizowanym okresie na mapie Ukrainy pojawiło się też wiele ulic Bandery. Najważniejsze w tym zakresie było oczywiście przemianowanie prospektu Moskiewskiego na prospekt Bandery w Kijowie w lipcu 2016 r. Ulice Bandery powstały też m.in. w Użhorodzie i Mukaczewie (obwód zakarpacki), Czerniowcach (obwód czerniowiecki), Chmielnickim, Szepetiwcze (obwód chmielnicki), Berdyczowie, Korosteniu, Nowogrodzie Wołyńskim, Owruczu, Żytomierzu (obwód żytomierski), Boryspolu, Białej Cerkwi, Browarach (obwód kijowski), Chrystyniwcze, Czerkasach, Humaniu, Katerynopolu, Korsuniu Szewczenkowskim (obwód czerkaski), Sumach (obwód sumski), Krzemieńczuku (obwód połtawski). Niekiedy próby przemianowania ulic wzbudzały spory i dyskusje. Na przykład w Pierwomajsku (obwód mikołajowski) Rada Miejska nie przychyliła się do propozycji mera, aby jednej z ulic nadać imię Bandery, i ostatecznie przemianowała ją na ulicę imienia ukraińskiego dysydenta – Wasyla Stusa. Niemniej widać wyraźnie, że pamięć o Banderze wyszła poza Galicję i Wołyń. Ogarnęła Ukrainę Centralną i Bukowinę (do pewnego stopnia też Zakarpacie). Póki co nie zdołała się utwierdzić na Ukrainie Południowej i Wschodniej (ale petycje dotyczące powołania takiej ulicy pojawiły się w Dnieprze i Zaporozżu).

4 Pytanie o skuteczność polityki pamięci. **•** Bandera w świetle badań opinii publicznej

Na pytanie o efektywność polityki pamięci wobec Bandery odpowiedzi mogą nam udzielić sondaże grupy badawczej Rejtin. Opubli-

kowała ona trzy badania: w 2014, 2016 i 2018 r., w których zapytano respondentów o stosunek do lidera OUN-B. W badaniach wzięto pod uwagę dodatkowe zmienne. We wszystkich sondażach podano wyniki z uwzględnieniem regionu Ukrainy i wieku respondenta. W badaniach z lat 2014 i 2016 zaznaczono wykształcenie odpowiadających, a w latach 2016 i 2018 – miejsce zamieszkania (wieś/miasto). W badaniu z 2014 r. dodatkowo wzięto pod uwagę narodowość (Ukraińcy/Rosjanie), a w 2016 r. – płeć oraz sympatie polityczne.

Według badania grupy Rejtin z kwietnia 2014 r. zdecydowanie lub raczej pozytywnie do Bandery odnosiło się 31% badanych, zdecydowanie lub raczej negatywnie 48%, a 17% miało problem z jednoznaczną odpowiedzią (tu i dalej pomijam tych, którzy nie rozpoznawali Bandery)⁴¹. Przeszło dwa lata później w sondażu tej samej grupy (listopad 2016 r.) liczba ocen pozytywnych wzrosła do 35%, a negatywnych spadła do 46%, podczas gdy 18% miało problem z jednoznaczną odpowiedzią⁴². Większe zmiany przyniósł sondaż Rejtin z października 2018 r.: Bandera uzyskał 36% pozytywnych i tylko 34% negatywnych ocen. Jednocześnie zauważalnie wzrosła (do 26%) liczba ankietowanych, którzy nie umieli udzielić jednoznacznej odpowiedzi⁴³. Biorąc pod uwagę bardziej szczegółowe rezultaty badań z 2014 i 2016 r., można stwierdzić, że na zachodzie Ukrainy pozytywny stosunek do Bandery deklarowały ponad dwie trzecie badanych, w centrum około jednej trzeciej, na południu i wschodzie mniej niż jedna piąta. Sympatia do Bandery nieznacznie wzrastała wraz z wykształceniem, zaś spadała wraz z wiekiem. Lepiej do przywódcy OUN-B odnosili się mieszkańcy

41 Reitin, „Nostalhiia za SRSR ta stavlennia do okremykh postatei”, 05.05.2014, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html [20.03.2020] [Рейтинг, „Носталгія за СРСР та ставлення до окремих постатей”, 05.05.2014, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html, 20.03.2020].

42 Reitin, „Stavlennia do okremykh istorichnykh postatei ta protsesu dekomunizatsii v Ukraïni”, 16.11.2016, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizatsii_v_ukraine.html [20.03.2020] [Рейтинг, „Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні”, 16.11.2016, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizatsii_v_ukraine.html, 20.03.2020].

43 Reitin, „Dynamika stavlennia do Holodomoru”, 20.11.2018, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg_noyabr_2018.html [20.03.2020] [Рейтинг, „Динаміка ставлення до Голодомору”, 20.11.2018, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg_noyabr_2018.html, 20.03.2020].

wsi i mężczyźni. Spośród elektoratów partii politycznych jednoznacznie pozytywny stosunek do Bandery mieli wyborcy „Swobody”, a jednoznacznie negatywny – Bloku Opozycyjnego. Wśród zwolenników pozostałych ugrupowań dominowała ambiwalencja. Wreszcie, zwolennikami Bandery byli niemal wyłącznie etniczni Ukraińcy.

Podobne rezultaty badania stosunku do przywódcy OUN-B na poziomie ogólnoukraińskim wyłaniają się z analiz polskich naukowców⁴⁴, a także z badań przeprowadzonych w ramach wspólnego polsko-ukraińskiego projektu badawczego⁴⁵. Również w tych badaniach lider OUN-B był pozytywnie oceniany na zachodzie Ukrainy, niejednoznacznie w centrum, negatywnie na południu i wschodzie. Z kolei za nieodpowiadające rzeczywistości należy uznać rozpowszechniane przez Ołeksandra Zinchenkę w debacie publicznej twierdzenia, iż zgodnie z badaniem przeprowadzonym przez Fundację Demokratyczne Inicjatywy im. Ilka Kuczeriwa, Bandere oceniano pozytywnie 12,5% Ukraińców, a zgodnie z badaniem Instytutu Socjologii NAN 12,9%⁴⁶. W rzeczywistości w obydwu tych badaniach respondentów nie pytano o stosunek do Bandery, lecz proszono ich o wybór postaci z historii Ukrainy, którą oceniają najbardziej pozytywnie (w badaniu Fundacji Demokratyczne Inicjatywy można było wybrać do trzech postaci)⁴⁷.

Powyższe badania pokazują, że społeczne postrzeganie Bandery w omawianym okresie nie uległo wielkim zmianom. Zauważalne było

44 T. Stryjek, J. Konieczna-Salamatin, K. Zacharuk, *Ukraińcy o historii, kulturze i stosunkach polsko-ukraińskich. Raport z badania ilościowego i jakościowego*, Warszawa 2017, s. 40.

45 J. Konieczna-Salamatin, T. Stryjek, N. Otrischenko, *Wydarzenia. Ludzie. Historia. Raport z badań sondażowych o pamięci współczesnych Polaków i Ukraińców*, Warszawa 2018, s. 38.

46 O. Zinchenko, „Liknep dlia Kachynskoho: «kul't Bandery» u tsyfrakh. INFOHRAFIKA”, 24.02.2017, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/24/149570/> [20.03.2020] [O. Зінченко, „Лікнеп для Качинського: «культ Бандери» у цифрах. ІНФОГРАФІКА”, 24.02.2017, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/24/149570/>, 20.03.2020].

47 Fond „Demokratychni Initsiatyvy” imeni Il'ka Kucherova, „Shcho ob'iednuie ta roz'iednuie ukraintsiv”, <https://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsiv> [20.03.2020] [Фонд „Демократичні Ініціативи” імені Ілька Кучерова, „Що об'єднує та роз'єднує українців”, <https://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsi>, 20.03.2020]; Natsional'na Akademiia Nauk Ukrainy. Instytut Sotsiologii, „Rezultaty natsional'nykh shchorichnykh monitorinhovykh opytuvan' 1992-2015 rokiv (tablytsi pidhotovleni kandydatom sotsiologichnykh nauk M. A. Parashchevynym)”, <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2015.pdf> [20.03.2020] [Національна Академія Наук України. Інститут Соціології, „Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2015 років (таблиці підготовлені кандидатом соціологічних наук М. А. Парашевініним)”, <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2015.pdf>, 20.03.2020].

jedynie zmniejszenie się liczby osób postrzegających lidera OUN-B w sposób negatywny, a zwiększenie odsetka tych, którzy zachowują względem Bandery neutralność. Warto też pamiętać, że nawet w badaniu z 2018 r. bardziej pozytywne oceny niż lider OUN-B otrzymały takie postacie, jak Piotr I i Leonid Breżniew (odpowiednio 43% i 47% pozytywnych ocen).

Podsumowanie

Podsumowując, należy stwierdzić, że rola Stepana Bandery w ukraińskiej polityce pamięci w badanym okresie była niejednoznaczna. Z jednej strony rzeczywiście, jak wskazywał Ołeksandr Zinchenko, ilość odniesień do Bandery w działaniach organów państwa była relatywnie niewielka⁴⁸. Postać lidera OUN-B stanowiła tylko małą część narracji nacjonalistycznej, która znów jawi się jako część szerszej polityki pamięci narodowej. Z drugiej zaś strony należy zaznaczyć obecność afirmatywnych ocen przywódcy OUN-B w wypowiedziach kilku ważnych polityków, z przewodniczącym Rady Najwyższej Andrijem Parubijem i szefem MSZ Pawłem Klimkinem na czele. Nowym zjawiskiem jest również wyjście pamięci o Banderze poza Wołyń i Galicję, o czym może świadczyć nazwanie jego imieniem kilkudziesięciu ulic na Ukrainie Centralnej, Bukowinie i Zakarpaciu, a także ustanowienie roku 2019 „Rokiem Stepana Bandery” na terenie obwodu żytomierskiego. Choć działania te nie były intensywne, to można przypuszczać, że i tak były bardziej aktywne niż polityka innych krajów europejskich wobec własnych przywódców nacjonalizmu integralnego (być może z wyjątkiem Romana Dmowskiego w Polsce). Niejednoznacznie należy również ocenić politykę pamięci UIPN wobec postaci Stepana Bandery. Z jednej strony obraz lidera OUN-B w przeanalizowanych materiałach wytworzonych przez Instytut jest etnocentryczny, a budzące kontrowersje elementy jego życiorysu (działalność terrorystyczna, współpraca z Niemcami, totalitaryzm, antysemityzm) są albo pomijane, albo redefiniowane. Z drugiej zaś strony jedynym materiałem UIPN poświęconym w pełni w badanym okresie postaci Bandery był liczący minutę filmik, powstały na Dzień Obrońcy Ojczyzny w 2019 r. Sądzę,

48 O. Zinchenko, „Liknep dlia Kachynskoho...”

że przekonanie o kluczowej roli przywódcy OUN-B w działalności Instytutu wynikało z dwóch powodów. Po pierwsze, z utożsamienia polityki UIPN wobec Bandery z całą polityką wobec OUN i UPA. Po drugie z aktywności Wołodymyra Wjatrowycza w mediach społecznościowych. Niektóre jego wpisy miały antagonizujący charakter i jako takie były akcentowane przez przeciwników ukraińskiej polityki pamięci. Pomimo wojny ukraińsko-rosyjskiej w relatywnie niewielkim stopniu zmieniła się ocena Bandery wśród społeczeństwa ukraińskiego – ta zmiana była zresztą płytsza niż redefinicja ukraińskiego stosunku do UPA⁴⁹. Reasumując, rola Bandery w ukraińskiej polityce pamięci do pewnego stopnia przypomina drogę życiową samego przywódcy OUN-B. Tak jak historyczna rola Bandery jest przeceniana, zarówno przez jego zwolenników, jak i przeciwników, tak wyobrażenie o jego roli w polityce pamięci państwa ukraińskiego w ostatnich pięciu latach niezupełnie odpowiada (skromniejszej) rzeczywistości.

Bibliografia

- Bernhard M., Kubik J., *A Theory of the Politics of the Memory*, [w:] *Twenty Years after Communism. The Politics of Memory and Commemoration*, red. M. Bernhard, J. Kubik, Oxford – New York 2014, s. 7-34, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199375134.003.0002>.
- Chervonenko V., *Vid nenavysti do pidtrymky: chomu zminylosia stavlennia do UPA?*, BBC, 13.10.2017, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41597497> [20.03.2020].
- Czyżewski M., *Debata na temat Jedwabnego oraz spór o „politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 117-140.
- Derzhavnyi komitet telebachennia i radiomovlennia Ukraïny, „Perelik knyzhkovykh vydan, dopushchenykh na zdobuttia Premiï Prezydenta Ukraïny «Ukraïns’ka knyzhka roku» za 2015 rik”, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=126712&cat_id=88996 [20.03.2020].
- Derzhavnyi komitet telebachennia i radiomovlennia Ukraïny, „Spysok vydan’ antyukraïns’kogo spriamuvannia”, 09.07.2015, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=125335&cat_id=99055 [20.03.2020].

49 V. Chervonenko, *Vid nenavysti do pidtrymky: chomu zminylosia stavlennia do UPA?*, BBC, 13.10.2017, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41597497> [20.03.2020] [В. Червоненко, *Від ненависті до підтримки: чому змінилося ставлення до УПА?*, ББС, 13.10.2017, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41597497>, 20.03.2020].

- Fond „Demokratychni Initsiatyvy” imeni Il’ka Kucherova, „Shcho ob’iednuie ta roz’iednuie ukrayintsiv”, <https://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukrainsiv> [20.03.2020].
- Kas’ianov H., *Past continuos: Istorychna polityka 1980-h-2000-h rokov: Ukraïna ta susidy*, Kyïv 2018.
- Konieczna-Salamatin J., Stryjek T., Otrischenko N., *Wydarzenia. Ludzie. Historia. Raport z badañ sondazowych o pamieci współczesnych Polaków i Ukraïnców*, Warszawa 2018.
- Ministerstvo osvity i nauky Ukraïny, „Z ts’oho navchal’noho roku starshoklasnyky navchatymut’sia za novymy prohramamy z istorii Ukraïny”, 11.08.2016, <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2016-08-11-z-czogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istoriyi-ukrayini> [20.03.2020].
- Ministerstvo zakordonnykh sprav, „Komentar MZS Ukraïny u zv’iazku z vyslovliuvanniamy ministra zakordonnykh sprav Respubliky Pol’shcha shchodo Ukraïny”, 05.07.2017, <https://mfa.gov.ua/news/58459-komentra-mzs-ukrajini-u-zvjazku-z-vislovlyuvannyami-ministra-zakordonnih-sprav-respubliki-polyshha-shhodo-ukrajini> [20.03.2020].
- Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukraïny, „Stenohrama brifingu Rechnyka MZS Ukraïny Ie. Perebynosa”, 19.08.2014, <https://mfa.gov.ua/news/1238-brifing-v-mzs> [20.03.2020].
- Motyka G., *Nieudana ksiązka*, „Nowa Europa Wschodnia” 2012, nr 2, s. 100-110.
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011, <https://doi.org/10.15290/sp.2015.23.13>.
- Natsional’na Akademiia Nauk Ukraïny. Instytut Sotsiologii, „Rezul’taty natsional’nykh shchorichnykh monitorinhovykh opytuvan’ 1992-2015 rokov (tablytsi pidhotovleni kandydatom sotsiologichnykh nauk M. A. Parashchevynym)”, <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2015.pdf> [20.03.2020].
- Nijakowski L., *Polska polityka pamieci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008.
- Omelyan V., Wpis na Facebooku z 25 października 2017 r., <https://www.facebook.com/volodymyr.omelyan/posts/10155291977163439> [20.03.2020].
- P’ietsukh M., *Volodymyr V’iatrovych: Nazyvaiuchy vulytsi Banderou, my ne povynni povtoriuvaty radians’kyi dosvid z Leninym*, Ukraïns’ka Pravda, 21.07.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/07/21/7115252/> [20.03.2020].
- Pechenyk M., Ulynets’ N., Drapak M., *Bandera na piedestali: skil’ky naspravdi v Ukraïni pam’iatnykiv providnyku OUN (infohrafika)*, Dyvys.info, 15.10.2016, <https://dyvys.info/2016/10/15/bandera-na-pyedestali-skilky-naspravdi/> [20.03.2020].
- Prezes PiS: *Powiedziałem prezydentowi Poroszenko wprost, z Banderą do Europy nie wejdziecie*, Dziennik.pl, 07.02.2017, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/542073,jaroslaw-kaczynski-ukraina-usa-parasol-atomowy.html> [20.03.2020].

- «Pro vidznachennia pam'iatnykh dat i iuvileiv u 2019 rotsi». Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 18.12.2018, no. 2654-VIII, Zakonodattstvo Ukrainy, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-19> [20.03.2020].
- «Pro zvernennia do Prezydenta Ukrainy shchodo prysvoiennia zvan'nia Heroia Ukrainy Banderi Stepanu Andriiovichu (posmertno)». Proekt postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy, 05.12.2018, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65070 [20.03.2020].
- Reitinh, „Dynamika stavlennia do Holodomoru”, 20.11.2018, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg_noyabr_2018.html [20.03.2020].
- Reitinh, „Nostalhiia za SRSR ta stavlennia do okremykh postatei”, 05.05.2014, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html [20.03.2020].
- Reitinh, „Stavlennia do okremykh istorychnykh postatei ta protsesu dekomunizatsii v Ukraini”, 16.11.2016, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_procesu_dekommunizatsii_v_ukraine.html [20.03.2020].
- Rossoliński-Liebe G., *Bandera. Faszyzm, ludobójstwo, kult. Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty*, Warszawa 2018, <https://doi.org/10.32927/zsim.111>.
- Shurkhalo D., *Volodymyr V'iatrovych pro Brezhnieva, Banderu ta zvan'nia Heroia Ukrainy*, Radio Svoboda, <https://www.radiosvoboda.org/a/29645278.html> [20.03.2020].
- Stryjek T., *Hipertrofia polityki pamięci w III RP i jej konsekwencje od roku 2015*, „Zoon Politikon” 2017, nr 8, s. 87-125, <https://doi.org/10.4467/2543408xzop.17.004.9263>.
- Stryjek T., Konieczna-Sałamatin J., Zacharuk K., *Ukraińcy o historii, kulturze i stosunkach polsko-ukraińskich. Raport z badania ilościowego i jakościowego*, Warszawa 2017.
- Telekanal NTA, „Volodymyr Omelian – hist' «Aktseutu» iz Tetianoiu Iurkevych”, 17.07.2018, [dhttps://www.facebook.com/NTAchannel/videos/728312300840281/?v=728312300840281](https://www.facebook.com/NTAchannel/videos/728312300840281/?v=728312300840281) [20.03.2020].
- Ukraiń'skyi instytut natsional'noi pam'iaty, „Metodychni rekomendatsii dlia zahal'oosvitnykh navchal'nykh zakladiv do vidznachennia pam'iatnykh dat u roku derzhavnosti Ukrainy”, <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-dlya-zagalnoosvitnykh-navchalnykh-zakladiv-do-vidznachenny> [20.03.2020].
- Ukraiń'skyj instytut natsional'noi pam'iaty, „V istorychnomu muzei vidkrylasia vystavka do 90-richchia OUN”, <https://old.uinp.gov.ua/news/v-istorichnomu-muzei-vidkrylasia-vistavka-do-90-richchya-oun> [20.03.2020].
- Ukraiń'skyi instytut natsional'noi pam'iaty, „Zvit holovy Ukraïns'koho instytutu natsional'noi pam'iaty za 2018 rik”, https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/zvit_golovi_2018_skan.pdf [20.03.2020].
- Ukrinform, *Ukraińi treba stvoryty Panteon heroiv, de perepohovaiut' prah Bandery – Klimkin*, Suspil'stvo, 17.10.2018, <https://www.ukrinform.ua/>

- rubric-society/2560427-v-ukraini-treba-stvoriti-panteon-geroiv-de-pe-repohovaut-prah-banderi-klimkin.html [20.03.2020].
- UNIAN, *Rozenko prokomentuvav isnuvannia pytan' pro Banderu dlia otrymannia ukraïntsiamy «karty poliaka»*, Polityka, 23.02.2018, <https://www.unian.ua/politics/10018199-rozenko-prokomentuvav-isnuvannya-pitan-pro-banderu-dlya-otrimannya-ukrajincyami-karti-polyakza.html> [20.03.2020].
- V'iatrovych V., „Bandera iak mirylo samodostatnosti”, 12.02.2019, <https://www.unian.ua/society/10443264-bandera-yak-mirilo-samodostatnosti.html> [20.03.2020].
- V'iatrovych V., *Stepan Bandera: mify stari ta novi*, [w:] *Strasti za Banderouiu*, red. Ia. Hrytsak, T. S. Amar, Kyïv 2010, s. 50-64.
- Verkhovna Rada Ukraïny, *Holova Verkhovnoi Rady Ukraïny A. Parubii vidkryv ekspozytsiiu «Tyzhden' Plastu – ukraïns'koho skautynhu» z nahody 105-i richnytsi Natsional'noi skauts'koï orhanizatsii Ukraïny*, Novyny, <https://rada.gov.ua/news/Top-novyna/143132.html> [20.03.2020].
- Viatrovych V., Wpis na Facebooku z 26 czerwca 2019 r., <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10214536268219935> [20.03.2020].
- Viina i mif. Nevidoma druha svitova*, red. O. Zinchenko, V. V'iatrovych, M. Maiorov, Kharkiv 2016.
- Volyns'ki novyny, *Znyshchyty «sovok» u medycyni: Uliana Suprun na «Bandershtati»*, Novyny, 05.08.2017, <https://www.volynnews.com/news/health/znyshchyty-sovok-u-medytsyni-uliana-suprun-na-bandershtati/> [20.03.2020].
- Waszczykowski dla „wSieci” o stosunkach polsko-ukraïnskich: Nasz przekaz jest bardzo jasny: z Banderą do Europy nie wejdziecie*, wPolityce.pl, 03.07.2017, <https://wpolityce.pl/polityka/347083-waszczykowski-dla-wsieci-o-stosunkach-polsko-ukraïnskich-nasz-przekaz-jest-bardzo-jasny-z-bandera-do-europy-nie-wejdziecie> [20.03.2020], <https://doi.org/10.35757/rpn.2017.25.08>.
- Wojnar M., „Wywiad z Wołodymyrem Wjatrowyczem przeprowadzony w ramach projektu «Kultury historyczne w procesie przemian: uzgadnianie pamięci historii i tożsamości we współczesnej Europie Środkowej i Wschodniej» (NCN, kierownik projektu – dr. hab. Tomasz Stryjek, prof. ISP PAN), 09.04.2018 [w zbiorach autora].
- Zinchenko O., „Liknep dlia Kachynskoho: «kul't Bandery» u tsyfrakh. INFO HRAFIKA”, 24.02.2017, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/24/149570/> [20.03.2020].